

37. Országos Tudományos Diákköri Konferencia

Humántudományi Szekció

Szeged, 2025. április 15-17.

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

**A kora újkori hadkiegészítő rendszerek fejlődése és
összehasonlítása Közép-Európában**

*„Ennek az armádának számát determinative nem mondhatni minden időkre, mert néha
nagyobb a szükség, néha kisebb.” /Zrínyi Miklós: Ne bánts a magyart/*

Összefoglaló: Jelen dolgozat központi témája a kora újkori hadkiegészítő rendszerek fejlődésének bemutatása és összehasonlítása Közép-Európában a Habsburg, lengyel-litván, oszmán és porosz államalakulatokon keresztül. A térség országai számos azonos tulajdonságuk mellett abban is közösek, hogy – földrajzi fekvésükből következően – olyan kitettséggel rendelkeznek, amely történelmi korokon átívelően teszi próbára őket. A kora újkori „hadügyi forradalom” névre hallgató folyamat szintén egy próbatétel elé állította a régió államait, a hadkiegészítés pedig – mint a haderő létszámát és rendelkezésre állását eldöntő struktúra – az egyes országok életben maradási feltételét jelentette. Ezen okok miatt azokat a nagy kiterjedésű és jelentőségű államalakulatokat választottam elemzésem tárgyául, amelyek állapota egyrészt a régió egészét befolyásolják, másrészt lehetőségeik, terheltségük és más körülményeik miatt olyan szélsőértéket képviselnek, amely rendkívül reprezentatívvá teszi vizsgálatukat. Ezen rendszerek kiépülésének vizsgálata és összehasonlítása alkalmat ad a tervezési és döntési befolyással bíró személyek és csoportok lehetőségeinek, eredményeinek és – ebből következően – felelősségük megítélésére.

Abstract: The central theme of this study is the presentation and comparison of the development of early modern military recruitment systems in Central Europe, focusing on the Habsburg, Polish-Lithuanian, Ottoman, and Prussian state formations. In addition to numerous shared characteristics, the countries of this region are united by a geographical position that has exposed them to enduring challenges throughout historical eras. The process known as the "Military Revolution" of the early modern period also presented a significant trial for the states of this region. Military recruitment – serving as the structure determining the size and availability of armed forces – became a crucial condition for the survival of individual states. For these reasons, I have selected for analysis those extensive and significant state formations that not only influenced the region as a whole but, due to their capabilities, burdens, and other circumstances, represent extreme cases that make their examination particularly illustrative. The study of the establishment and comparison of these systems provides an opportunity to evaluate the possibilities, outcomes, and – consequently – the responsibilities of the planning entities and decision-makers involved.

1. Bevezetés

Jelen dolgozat központi témája a kora újkori hadkiegészítő rendszerek fejlődésének végigkövetése és azok összehasonlítása olyan reprezentatív jelentőségű közép-európai államalakulatokon keresztül, mint a Habsburg Monarchia, Lengyel-Litván Államszövetség, Porosz Királyság és a korszakban a régióra nagy hatást kifejtő Oszmán Birodalom. Közép-Európának azt a térséget tekintjük, amely – Szűcs Jenő meghatározása szerint – olyan alapvetően nyugati kulturális alapokkal rendelkező terület, amit pravoszláv kulturális örökséggel rendelkező területek – vagy az azokat politikai-katonai értelemben uraló más civilizációjú birodalmak – határolnak, azokhoz viszonyítva a Nyugat nagy kitettségű, kvázi „keleti fekvésű erkélyeként”, ám még kulturális alapját tekintve annak teljes jogú részeként értelmezhető.¹ Az Orosz Cárság (továbbiakban Oroszország) ezen értelmezés miatt, illetve mivel a kora újkor végéig kevésbé hatol be önmaga államiségének belső szerkezetével a térségbe, nem képi e dolgozat elemzésének tárgyát. A választott téma szűk mivolta miatt jelen dolgozat a késő középkortól a 18. századig vizsgálja – a *long durée* jegyében – ezt a roppant csekély változtatásokkal rendelkező, ám a hadászat és hadvezetés szempontjából rendkívül fontos területet. Így a dolgozat kívánt célja, hogy a hadkiegészítő rendszerek sikerét és kudarcát, modernizációjuk elmaradását vagy korai sikerét az adott államalakulat sikerével vagy kudarcával összekösse, azokhoz egy magyarázó faktort szolgáltatson, illetve, hogy az egyéni és kiscsoportos döntéshozatal felelősségének témáját a területre vonatkozóan kinyissa.

A kora újkor évszázadai során Közép-Európa államainak számos kihívással kellett szembenézniük. A térség déli elhelyezkedésű államait a felhasználható erőforrások tekintetében azokat jócskán meghaladó Oszmán Birodalom helyezte nyomás alá, amely agressziója a Magyar Királyság sorsát megpecsételő mohácsi csata után új, közép-európai „kompozit monarchiát” hívott életre a Habsburg Monarchia képében.² A dunai Habsburg államalakulatnak és a kisebb közös határral rendelkező sorstársainak e birodalommal – és annak rendelkezésre álló erőforrásaival – szemben kellett megállnia a helyét. A régió keleti területén az 1569-től reálunióként működő Lengyel-Litván Államszövetségnek kellett megküzdenie – egy sajátos hatalmi háromszög keretein belül – a folyamatosan Krími Tatár Kánság irányából érkező betörésekkel, továbbá az Arany Horda más utódállamaitól önmagát a késő középkor óta folyamatosan emancipáló Oroszország.³ A krími tatár állam geopolitikai szerepét 1548-tól – a

¹Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Történelmi Szemle 24. (1981) 313-359.

²Pálffy Géza: Szent István birodalma a Habsburgok közép-európai államában. A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Akadémiai doktori értekezés. (MTA) Bp. 2008. 8-24.

³Ágoston Magdolna: Moszkva hatalmának titka – érvek, ellenérvek. Világtörténet 25. (2003) 2. sz. 3-15.

Kaffai vilájet megszervezése – az azt integráló Oszmán Birodalom vette át. A régió észak-nyugati felét fokozatosan a berlini központú – Hohenzollern uralom alatt álló – Brandenburgi Örgrófság kezdte dominálni, mely az 1525-ben létrehozott Porosz Hercegséget annak 1618-as férfiági – szintén Hohenzollern – kihalása után perszónálunió formájában magához kötötte, majd 1657-ben kivonta azt a Lengyel-Litván Államszövetség vazallusi státuszából.⁴ I. Frigyes 1701-ben ezen állapot reálunióvá alakításával hozta létre a Porosz Királyságot mely a térség legdinamikusabban fejlődő és létszámában gyarapodó haderejét hozta létre, ezért is képi elemzésünk egyik tárgyát. Továbbá a 17. század folyamán a Balti-tengerért vívott harcban Svédország többször betört a Lengyel-Litván Államszövetség északi területeire – szándékai szerint beltengerré kívánta változtatni – amellyel súlyos gazdasági csapást mért ellenfelére.⁵ Az okkupáció nem bizonyult tartósnak, majd a nagy északi háborúban elszenvedett katasztrofális poltavai vereség (1709) után Svédország defenzív jellegű izolacionista elvet követve tartósan eltávolodott a régiótól.

Ilyen helyzetek és körülmények ismerete mellett válik érthetővé az, hogy a hadügyi forradalom során mennyire kritikus faktort jelentett a hadkiegészítés, és annak nagyütemű fejlődése a tömeghadsereg létrejöttéig, különös tekintettel egy ennyire sokszereplős régióban. Egy hadsereg mérete és alkalmazhatósága egyben az adott ország egzisztenciális lehetőségeit is meghatározhatta, emiatt a döntési és tervezési helyzetben lévő csoportok és személyek munkája, illetve az ebből következő felelősség óriási mértékű volt.

A hadügyi forradalom fogalmát Michael Roberts alkotta meg, majd közismertté az 1955-ben megjelent tanulmánya tette, amelyben négy nagyobb változáscsoportot rendelt a fogalomhoz.⁶ Ezek közül a negyedik volt a társadalmi változásokat vizsgáló kérdéses pont, amelynek a publikáció megjelenésétől napjainkig tartó vitában a legtöbb tudományos munkát szentelték. Ezen belül került és kerül vizsgálatra a folyamatosan növekvő hadseregek megszervezésének és felállításának, tehát a hadkiegészítésnek témája is.⁷

Mivel a középkor során az uralkodói testőrségek és bizonyos helyőrségek kivételével nem volt huzamosabb ideig egyben tartott haderő, ezért a hadseregeket egy-egy hadjárat

⁴Norman Davies: *God's Playground: A History of Poland. The origins to 1795. I-II.* New York 2005. I. 114.

⁵Zbigniew Wójcik: *Lengyelország nemzetközi helyzete a 17. században. A nemzetközi helyzet alapelvei.* Századok 122. (1988) 829-850.

⁶Michael Roberts: *The Military Revolution, 1560-1660.* In: *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation on Early Modern Europe.* Ed. Clifford J. Rogers. New York – London 2018. 13-35.

⁷Kelenik József: *A hadügyi forradalom jelenségei Európában és Magyar Királyságban a XVI. század második felében.* In: *Hagyomány és korszerűség a XVI-XVII. században – Studia Agriensia 17.* Szerk. Petercsák Tivadar. Eger 1997. 27-28.

időtartamára szervezték.⁸ Az időszakos jellegnek a századok múlásával egyre inkább a zsoldos katonaság intézménye kezdett megfelelni, emiatt a korábban is létező területi egységekre kivetett katonai szolgálat egészen a harminc éves háborúig háttérbe szorult. Ennek legfőbb oka a kora újkori állam kezdetleges működése volt: a katonai alvállalkozók – *condottiere* vagy *Kriegsherr* – jelentős adminisztratív terhet vettek le az adott országról, azzal, hogy a toborzási és elosztási feladatokat magukra vállalták. Emellett a Roberts által megállapított 1560-1660 közötti időszakban valóban hatalmas méretnövekedésen estek át az egyes államok hadseregei, de ennek valódi oka – ahogy arra David Parrott rávilágított – a politikai és logisztikai háttérben keresendő. A különböző államalakulatok az egymás közötti rivalizálás miatt folyamatosan növelték haderejüket, ugyanakkor az elégtelen pénzügyi és ellátási helyzet miatt nagyobb lefedettséget kényszerültek „kipréselni” a végrehajtó szervekből, hogy az önnön, a semleges és az ellenséges területeket minél jobban kimeríthessék.⁹ Az így létrejött öngerjesztő „hógolyóelv” a rendszer tehetetlenségével szervesülve irreálisan nagyra nőtt hadseregeket eredményezett.¹⁰ Ugyanakkor ez túlnyomó részt nem a tényleges harcértékkel rendelkező alakulatokra, hanem a különböző területvédelmi milíciákra vonatkozott.¹¹

Az „alvállalkozói” és az összeíró rendszerek versengése fokozatosan vezetett az állandó hadseregek felállításához, amely még a legjobb esetben is csak a 17. század közepén következett be, a két rendszer fokozatos összeolvadásával. Ennek legfőbb oka az állam adminisztrációs képességének növekedése volt, amely így képessé vált a két rendszer problémáinak megoldására. A zsoldos ezredek¹² jellemzője – az általános erőforráshiányon túl – az azokat működtető alvállalkozók korrump hozzáállása, képzetlensége, a humán-erőforrás problémák, illetve a toborzási módszerük kaotikus jellege volt. Az összeíró rendszerek problémáját – az összeírás területének elnagyolt határai mellett – a bevetésükre kialakított koncepcióból következően az alacsony képzettség, milícia jellegük jelentette. Ezen problémákat a katonai költség megnövelésével létrehozott tiszti karok – az alvállalkozók

⁸Molnár Gábor: A hadkiegészítés fejlődéstörténete az állandó hadseregek korától a tömeghadseregek kialakulásáig (1648–1870). I. rész (A „régí rend” kora, 1648–1789). *Hadtudományi Szemle* 8. (2015) 1. sz. 110.

⁹David A. Parrott: *Strategy and Tactics in the Thirty Years’ War: The ‘Military Revolution’*. In: *The Military Revolution Debate* i. m. 240-247.

¹⁰Michael Roberts: *The Military Revolution, 1560-1660*. In: *The Military Revolution Debate* i. m. 19.

¹¹A csatatereken valójában a 18. századig nem volt sokkal több katona, mint a korábbi évszázadokban. David A. Parrott: *Strategy and Tactics in the Thirty Years’ War: The ‘Military Revolution’*. In: *The Military Revolution Debate* i. m. 239.

¹²A kora újkorban bizonytalan létszámú katonai alakulat, amelynek harcoló és adminisztratív egységei a 17. század első felétől elváltak egymástól. Egyetlen biztos pontja, hogy önmaga egységében jelentette egy hadsereg alakulatát.

leváltása – a konkretizált hadkiegészítési területek, és a kiképzés létrehozása és egységesítése oldotta meg.¹³

¹³*Molnár Gábor*: A hadkiegészítés fejlődéstörténete i. m. 115-116.

2. Habsburg Monarchia

A dunai Habsburg Monarchiának *ad hoc* jellegű létrejötte után több problémával is szembesülnie kellett, amelyeket fokozatosan tudott csak megoldani. A három nagyobb birodalomalkotó egységének – örökös tartományok, Magyar- és Cseh Királyság – saját rendi jellegű szerkezete volt, amelyet I. Ferdinánd központi – szupranacionális – testületek létrehozásával kívánt összehangolni. Ezek többségét a mohácsi csatát követően hozta létre – pl. Titkos Tanács/*Geheimer Rat* 1527, Udvari Tanács/*Hofrat* 1527, Udvari Kancellária/*Hofkanzlei* 1526-27’ – az egyetlen katonai, az Udvari Haditanács/*Hofkriegsrat* kivételével, amelyet a magyarországi helyzet kikristályosodása – az alatta történő utolsó országegyesítési kísérlet kudarca – után, 1556-ban hívott életre. Ezen testületek munkatársainak létszáma egy tucat körül mozgott mivel tervezési feladataik végrehajtása elsősorban a már önállóan is működő rendi intézményekre hárult.¹⁴

Ezeknek a rendi intézménynek a feladata elsősorban a területvédelem ellátása volt,¹⁵ amelyek közül – a birodalmi struktúra miatt – az örökös tartományoké és a cseh-morva rendeké nagyobb hasonlóságot mutat a magyarral szemben, ezért elemzésünk során őket együtt tárgyaljuk. A korábbi, feudális struktúrába való beavatkozás először a 15. század első felében, a huszita és a svájci háborúk során következett be, amikor a lázadók sajátos harcmodora miatt nagymértékben felértékelődött a gyalogos katona. A nemesség által képviselt lovagi harcmodor leértékelődni látszott, ám a várak helyőrségei nem szolgáltatnak elegendő emberanyagot az ellenfél haderejének kompenzálására. Ebből kifolyólag V. Albert osztrák herceg 1431-ben egy eleinte még csak Alsó- és Felső Ausztriára vonatkozó rendeletet hozott, amely szerint minden tizedik parasztember köteles katonai szolgálatot teljesíteni, a maradék kilencnek pedig családjáról és a gazdaságáról kell gondoskodnia. Az új rendelet új struktúra létrehozását is indukálta, amelyben hadkiegészítési „negyedekre” (*Landesviertel*) osztották a tartományokat, amelynek területi alapját a plébániák adták. A rendszer Stájerországban, Karintiában és Krajnában is hamar elterjedt, amikor a 16. század elején a dél-keleti oszmán fenyegetés miatt – a fenyegetés mértékétől függően – minden 30-, 20-, 10- és 5. parasztra terjesztették ki illetve minden katonai szolgálatra alkalmas férfit „mozgósíthatóvá” tettek. A 16. század végére a kiszélesített kötelezettségek miatt lázadások törtek ki a jobbágyság köreiben, ezért az egyházközségek tagjai növekvő tendenciában kezdtek zsoldosokat fogadni önnön tagjaik

¹⁴Lázár Balázs: Az Udvari Haditanács és a Habsburg Birodalom katonai irányítási rendszere (1556–1848). In: A magyar hadügyi igazgatás története. 1526-1990. Szerk. Hermann Róbert. Bp. 2021. 91

¹⁵A már fentebb említett időszakosan megszervezett hadjáratok miatt.

helyettesítésére. Az osztrák rendek gyakran önálló zsoldos ezredeket állítottak fel saját költségükön, abból a célból, hogy jobbágyságukat kíméljék. Ezeket az alakulatokat az oszmán veszély miatt egyébként is egyre többször a saját területükön kívülre vezényleték, – és általában 5-6 hónapnyi időtartamra az uralkodó rendelkezésére bocsátottak. Ez a gyakorlat a harmincéves háború idejére azt eredményezte, hogy a hon- és területvédelmi alakulatok egy részéből úgynevezett *Landregimenteket* szerveztek – amelyek tisztii állományát a helyi nemesség szolgáltatta. Korábbi feladataik mellett az uralkodó reguláris hadseregének toborzóbázisát is adták, és ez a gyakorlat a 17. század második felétől kezdődően rögzült. Ez alól nem képzett kivételt a sajátos autonómiával rendelkező Tirol sem, ugyanakkor ott a terület közjogi státusza miatt állandó altiszti állományt tartottak fenn, amely a többi területtel ellentétben *Landsturmokat* állított fel a háború azon pontjain, amikor Tirol területe veszélybe kerülhetett.¹⁶

A Magyar Királyság helyzete szintén sajátos jelleggel bírt. Egyfelől a közjogi berendezkedése miatt, másfelől az ország középső részébe 1541-től – és főként az 1543-1544-es hadjáratokat követően – beékelődő oszmán hódoltsági terület miatt, amely permanens frontvonalat eredményezett az ország magterületén. Magyarország katonai struktúrái középkori mintát követve a nemesi felkelés (*insurrectio*) – annak kiszélesített változata az általános felkelés (*insurrectio generalis*), és a nemesség illetve a papság adómentességért való személyes táborba szállása (*personalis insurrectio*) – illetve a telekkatonaság (*portalis militia*) voltak. A telekkatonaság rendszerében átlagosan minden huszadik férfi tartozott katonai szolgálattal – melyből a szabad királyi- és bányavárosok is kivették a részüket – de még így is a bandériumok¹⁷ kisegítő alakulataivá redukálódtak. Az ország kisnemesei közül legtöbben a nemesi felkelés részét képző nagybirtokosi bandériumok állományába tartoztak, ám néhányan – magyarok és horvátok egyaránt – zsoldos lovasként a császári hadsereg kötelékébe kerültek.¹⁸ A határmenti védelmi (kapitányságok) és végvár rendszer 1560-1570-es években történő megszervezésével az azokban életvitelszerűen szolgálatot teljesítő „várnépet” is létre kellett hozni. A várnép/magánföldesúri had aktív állománya két katonai csoportból állt: a gyalogosokból/darabontokból – kapunállókból és virrasztókból – és lovas familiárisokból.¹⁹ A katonák kiállításáért – a gyalogállításért – a faluközösség/birtokközösség (*velál*) összes ülést (*sessiot*) tartó polgára felelt, kik maguk közül állítottak ki katonát a heted napján. Békeidőben

¹⁶Michael Hochedlinger: *Austria's War of Emergence. War, State and Society in the Habsburg Monarchy 1683-1797*. New York-London. 2003. 78-81.

¹⁷A főurak parancsnoksága alatt álló nemesi familiárisok vagy a felfogadott katonaságuk.

¹⁸Michael Hochedlinger: *Austria's War of Emergence* i. m. 82-83.

¹⁹A már fentebb említett kisnemesi réteg.

a birtokközösségek a védelemre kirendelt szerjársok szerint osztoztak a katonák kiállításán.²⁰ A familiáris lovagokat – ebben a korban – zsoldos elven működve az őket felfogadó ispán önnön ispánságából a rá bízott jövedelemből toborozta, 2-6 fős szereket állítva belőlük.²¹

A Habsburg kormányzat által fokozatosan kialakított „katonai határőrvidék”/ *Militärgrenze* fogalma is ezekben az évtizedekben jött létre az úgynevezett „glacis”²² elv mentén, kezdetben csak a déli részekre vonatkozóan. Az új struktúra értelmében a helyi nemeseket az oszmán határon fekvő várak kapcsán – a *velál* paraszt-katona szolgáltatásán felül – a vár helyreállítási kötelezettsége is terhelte, ám a magyar rendek követelése miatt a finanszírozásba az örökös tartományok – és a Német-római Birodalom – is beszálltak. Az így létrejött frontvonalon a 18-20 ezer fős végvári katonaság állomásozott. 1675-ben az állandó helyőrségekben „szabad századokat”, német irreguláris szabad csapatokat helyeztek el, hogy a reguláris erőket kivonhassák a fontosabb műveleti területre – 1679-ben 32 ilyen ezreddé szervezett „szabad századról” van információ. A határőrvidék déli részén, a horvát-szlavón területeken az ortodox vallású, törökök elől menekülő balkáni néptömegeket katonai szolgálatért cserébe letelepítették – *zadugákba*²³ szerveződve – és a vallásukat is szabadon gyakorolhatták. Így az engedményekért cserébe a kormányzat olcsó katonai szolgálatot kapott, mellyel tehermentesíteni tudta a helyőrségekben állomásoztatott drága zsoldos állományt. Az első precedensek erre az 1530-as években történtek, mikor valószínűleg bosnyák menekültek telepítettek le, húsz év adómentességet adva a katonai szolgálataikért. Az így létrejött katonai kvázi kerületeket – amelyek közvetlenül az uralkodó alá tartoztak – a magyar és horvát rendek vissza kívánták tagolni országukba²⁴, ám a Habsburg kormányzat biztosítani akarta e katonaparaszt néptömegek által szerzett előnyét, ezért II. Ferdinánd jogait az 1630. október 5-i *Statuta Valachorum*²⁵ nevű dekrétumában megerősítette.²⁶ Ezen területi

²⁰Bagi Zoltán Péter: Palonai Magyar Bálint élete és a fonyódi vár története a 16. században. Fonyód 2023. 44.

²¹A szer a kora újkori magyar katonai struktúra legkisebb alegysége, létszáma 1-től akár 50-ig is terjedhetett, több szert a hadnagy szer alakulata fogott össze, aminek parancsnoka – nem mai értelemben véve – a hadnagy volt, aki alá tartozott egy saját szer. Bagi Zoltán Péter: Palonai Magyar Bálint élete i. m. 43-44.

²²Több kontextusú fogalom, eredetileg a várfal külső védőrétegét jelentő francia hadtudományi kifejezés, majd politikai-katonai értelemben egy bizonyos terület védőbástyaként való alkalmazására használták.

²³Délszláv faluközösség, mely a magyar birtokközösséghez hasonlóan állította ki a katonaságát.

²⁴Gunter Erich Rothenberg: The Austrian Military Border in Croatia, 1522-1747. (Illinois Studies in Social Sciences 48.) Urbana 1960. 64-65, 69-70.

²⁵A jogbiztosító dokumentum olyan jól sikerült, hogy a katolikus-ortodox vegyes népesség körében az pravoszláv hitű bevándorlók – hol erőszakkal, hol pl. vegyes házassággal – elkezdtek beolvasztani a katolikus helyieket. Hrvoje Petrić: The Resettlement of „runaway serf” in the Varazdin general command. Contribution to the understanding of Early Modern migrations in the part today’s northwestern Croatia. Historia Varasdiensis: Casopis za Varasinski 1. (2011) 1. sz. 59.

²⁶Michael Hochedlinger: Austria’s War of Emergence i. m. 83-92.

egység folyamatosan korszerűsített változatainak utolsó maradványát a magyar és horvát állam csak az 1870-es években tudta betagolni önmagába.

A Habsburg Monarchia állandó hadseregének létrejöttét általában III. Ferdinánd azon 1649-es rendelkezéséhez kötik, amelyben a harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke tartalmának ellenére rendeletbe adta, hogy kilenc gyalogos, kilenc vértés és egy dragonyos ezredet a császári jövedelmek ellenére tartson fegyverben a hadvezetés.²⁷

Azonban az „állandó” jelleg már a tizenöt éves háború során megkezdődött bizonyos télen is fegyverben tartott alakulatokkal, illetve a leharcolt és jobb állapotban lévő ezredek összevonásával. Mivel a kezdeti intézményesített hadsereg béke- és háborús létszáma 20-25 ezer és 60-80 ezer fő között ingadozott – leginkább finanszírozási problémák miatt – ezért az előbbi – az 1650-1700 közötti időszakban – fokozatosan, egy bizonyos megközelítő szinting zárkóztatni akarták a háborús létszámhoz. Ennek eszközei az új, nagyobb lefedettségű „tartományi toborzás” (*Landrekrutenstellung*) rendszerének létrehozása, illetve a már szolgálatot teljesítő katonák szolgálati idejének élethosszig – fizikai alkalmasság végéig – tartó megnövelései voltak. A tartományi toborzás állandósítása abból a harmincéves háborúban esetlegesen alkalmazott gyakorlatból nőtte ki magát, amelyben a zsoldos elven működő önkéntes toborzás elégtelensége után a tartományokat, illetve az azok fölött helyileg diszponáló rendeket kérték fel az emberanyag szolgáltatására. Ha az adott tartományhoz tartozó rendi csoport nem kívánta engedélyezni a toborzást, átalányt kellett fizetnie, ha azt sem szeretete volna, akkor ezredtulajdonosnak állva maga kellett kiállítsa alakulatát. Ezt sokszor külföldről tettek meg, így nagy volt a külföldiek száma a császári hadseregben (is). Az új toborzási rendszer az 1680-90'-es évekre egyértelműen hatékonyabbnak bizonyult a korábinál,²⁸ ám a nagyobb lefedettség a lakosság elégedetlenségét váltotta ki, ezért a korábban szintén önkéntesnek szánt rendszert kényszersorozásra kezdték váltani. Ez természetesen a lakosság még nagyobb ellenszenvét váltotta ki, ezért soha nem látott mértékben kezdett emelkedni a sorozást megtagadó újoncok és katonaszökevények száma.²⁹ Az ellenállás miatt a tartományokba kiküldött toborzóbrigádok – 2200 toborzó tiszt – a csavargókat és kisebb súlyú bűnözőket kezdték preferálni, ez pedig a motiváció hiányával és kényszerrel vegyítve tovább mélyítette az egyébként is elvadulni hajlamos emberi és feladatellátási körülményeket. Ezen problémák ellenére a 18. század közepéig a szisztéma a kora újkorban létrejövő „fiskális katonai

²⁷Zachar József: Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683-1792. Bp. 2004. 104.

²⁸A korábbi hozzájárulási/kontribúciós fizetési rendszer miatt néha az is előfordult, hogy a zsoldfizetés időtartama és időpontja miatt a katonák bevonulása előtt véget ért a hadjárat.

²⁹Akad, aki öncsonkítással szeretete volna elejét venni az állományba kerülésének.

állam” egyik kiemelkedő sikerének tekinthető, mivel az uralkodónak és kormányzatának egy erős, korszerű hadsereget sikerült felépítenie, amit a rendek finanszíroztak és a tartományok láttak el újonccal. Mindez a teljes centralizációt elkerülve, autonóm, akár a középkori struktúrákig visszamenő elemek megtartásával.³⁰

Eleinte az ezredek toborzó bázisa az örökös tartományokat és Csehországot érintette inkább, ám a spanyol örökösödési háborúban való kimerülésükből tanulva a szélesebb körű kiaknázásukra kezdtek törekedni. A magyar rendek hatékony ellenállása miatt a tartományi újoncozást csak 1741-től lehetett Magyarországon bevezetni.³¹ A katonai „magánvállalkozások” államosítása után a következő változást Mária Terézia reformsorozata jelentette: 1748-ban az adott ezred teljes létszámának feltöltéséig megtiltotta az elvezénylést, 1752-ben a helyi, adott tartományból származó³² ezredek saját tartományukba rendelte toborzásra, 1753-ban pedig a folyamatos, zsoldot elcsaló katonaszökevények miatt 25 ezer fős kisegítő legénységet állított tartalékba. Ez további problémákat szült, ám ezeket egyéb rendeletekkel sikerült orvosolni.³³ A következő nagy, modernizáló változást az 1771-es *Konskription*-rendszer bevezetése jelentette. Az új struktúra a porosz kantonrendszer mintájára lett létrehozva, lényege, hogy minden ezred önálló hadkiegészítési területet – 37 ezredkörzetet (*Werbbezirke*) – kapott, így kivéve a toborzást az ezredtulajdonosi rendszer kezéből. Eleinte csak az örökös tartományokban volt bevezetve – illetve az időközben megszerzett lengyel területeken szintén 37 kisegítő körzettel (*Aushilf-Bezirk*) „aládúcolva” – majd 1784-85'-ben Tirolban és Magyarországon, végül 1796-ban Elő-Ausztriában.³⁴ Az új struktúra bevezetése lehetővé tette a Habsburg Monarchia katonai paritásának magabiztos folytatását a Porosz Királysággal szemben.

³⁰Michael Hochedlinger: *Austria's War of Emergence* i. m. 98-111.

³¹Molnár Gábor: *A hadkiegészítés fejlődéstörténete* i. m. 131.

³²Területi, tehát nem – ám bár jelentős részben valószínűsíthető módon – etnikai értelemben véve.

³³Ujhelyi Péter: *Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig (1657-1780)*. Bp. 1914. 249.

³⁴Molnár Gábor: *A hadkiegészítés fejlődéstörténete* i. m. 132., Michael Hochedlinger: *Austria's War of Emergence*, 295.

3. Lengyel-Litván Államszövetség

A Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség az 1385-ös perszonálunió ellenére (krewai unió) az 1569-es reálunióvá válásáig (lublini unió) nem rendelkezett összehangolt hadkiegészítéssel. A lengyel katonaságot a lovagi jog/*ius militaris* (*prawo rycerskie*) keretein belüli földadományért katonai szolgálatot ellátó nemesség – amely nyilvánvaló módon saját várjobbágyságából, illetve a tehetősebb földbirtokos elit alkalmazásában álló kisnemesi alakulatokból állt – adta,³⁵ illetve ezzel párhuzamosan esetleges jelleggel létezett zsoldosállítás intézménye. Az előbbi sereggé szervezett formáját a közfelkelés (*pospolite ruszenie*), az általános (*expeditio generalis*)-, és a helyi felkelés (*expeditio particularis*) adta.³⁶

Az első nagy változást a tizenhárom éves háború (1454-1466) sokkja okozta, amely során az első év dinamikus hadmozdulatai után mindkét fél – a Lengyel Királyság és a Német Lovagrend – kifulladt, és egy öt évig tartó lassú „sárharc” vette kezdetét. Ennek során fokozatosan egy új zsoldosállítási gyakorlat alakult ki, amelyben a lengyel király vártapénzen kezdte tartani a tiszteit (*wojsko zacieżne*), negyedévenkénti fizetéssel. Az új gyakorlatot a politizáló nemesség és a papság hagyta jóvá, ám a finanszírozása miatt új pénzt verettek, ami jelentősen növelte az inflációt.³⁷ A 15. század második felétől létrehoztak egy állandó védősereget (*obrona potoczna*) a moldvai, oszmán és tatár betörések ellen, amely teljesen zsoldos állománnyal bírt, s létszáma egy és háromezer fő között ingadozott a 16. század közepéig.³⁸ Ezt 1562-ben a három-ötezer fős *kwarciani*-vá³⁹ (magyarul: negyed) szervezték át – amely szintén zsoldos sereg volt. Lengyel részről a következő nagy változást somlyói Báthory István területvédelmi reformja jelentette, amelynek oka valószínűleg a fokozódó orosz nyomás és az a cél lehetett, hogy a litván területeket érő aránytalan terhelést csökkentsék. Ennek során, a királyi birtokon⁴⁰ elő jobbágyságot kezdték el összeírni és egy *lan* (23-28 hektár) fejében katona-parasztá (*piechota lanowa*) szervezni a hadra fogható férfiakat. Látna az így létrehozott katona-paraszt tömegek alacsony harcértékét III. (Vasa) Zsigmond kormányzata 1613-1619 között a megyéhez (*powiat*) kezdte kötni a sorozást, így nagyobb embertömeg állhatott

³⁵Robert Frost: The Oxford History of Poland-Lithuania. The Making of the Polish-Lithuanian Union. I. (Oxford History of Early Modern Europe) Oxford 2015. I. 234.

³⁶Szokola László: A Lengyel-Litván Államszövetség hadszervezete és hadserege (1501-1531). In: Új korszak határán: Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában. Szerk. B. Szabó János – Fodor Pál. (Mohács 1526-2026: Rekonstrukció és emlékezet) Bp. 2022. 56.

³⁷Robert Frost: The Oxford History of Poland-Lithuania i. m. 225-226.

³⁸Szokola László: A Lengyel-Litván Államszövetség hadszervezete i. m. 55.

³⁹A „negyedes” hadsereg nevét onnan kapta, hogy az állami bevételek maradványából tudták csak fenntartani.

⁴⁰A lengyel és litván területeken lévő birtokokra is kiterjedt, a közös uralkodó miatt, csakúgy, mint más általános reform a lublini unió megkötése után.

rendelkezésre (*zołnierz powiatowy*), de a minőség – mint minden ilyen karakterű állománynál – továbbra is alacsony maradt. A tömeg növelése érdekében 1655-ben teljes, országos, paraszt összeírást és toborzást rendeltek el, az itt összeírt katonákat hívták „megyei katonának” (*zołnierz powiatowy*). E parasztkatona tömegeket valószínűleg a Lengyel-Litván Államszövetségben is a zsoldos ezredek ingadozó lét-, és darabszáma miatt ugyan ezen ezredek⁴¹ toborzóbázisául használták. Mivel a *kwarczani* sereg – amelynek létszáma fokozott veszélyhelyzet idején radikálisan megnőtt, akár 10-15 ezresre is – az 1652-es batihi csatában megsemmisítő vereséget szenvedett a kombinált kozák-tatár seregtől, így helyére új hadsereget szerveztek, a *Komput*-ot (lengyelül: kiszámítható). Ez általánosabb – modernebb, centralizáltabb – jogi keretet kapott, létszámát a veszély mértékétől függően gyorsabban tudták növelni – fizetett katonáinak zsoldját Szejm vonakodva finanszírozta – illetve deklaráltan toborozta állományát a fentebb már említett kormányzatilag regisztrált emberekből (is). Területvédelmi parasztkatonákból álló gyalogság volt a *wybraniecka*, *lanowe* és *dymowe*, mely utolsó kettő végig a 17. század folyamán a *wybraniecka* toborzóbázisául is szolgált, mint olcsó parasztkatona tömeg. Általános hivatkozásuk a korban: „emberi hadiadó” volt.⁴²

A Litván Nagyfejedelemség korai katonaságát – így hadkiegészítését is – az uralkodótól való folyamatos függés, az állandó bizonytalanság határozta meg. Az állam patrimoniális szerkeze miatt a földek az uralkodó tulajdonát képezték, aki csak a katonai szolgálat erejéig juttatta azt alattvalója kezére. A földet ritka esetben élethosszig megtarthatták, gyakran a birtokosok gyermekeinek adta az uralkodó, ám bármikor elvehette azt, tehát semmilyen legális garancia nem védte a földbirtokos rendeket.⁴³ Meg kell még említenünk az itt is létező közfelkelés intézményét, az uralkodó által felfogadott zsoldos hadakat, a várak helyőrségét, illetve az idegen származású katonai szolgálattal adózó népeket, pl. kozákok vagy *lipkai* tatárok.⁴⁴

A litván történelem következő nagy változását I. (Jagelló) Sándor nagyfejedelem 1502-es törvénye hozta, melyben minden földbirtokkal rendelkező nemest egy lovas katona kiállítására kötelezett *sluzhbái* számának megfelelően. A „*sluzhba*” 2-4 paraszti háztartás összevonásából létrehozott litván intézmény, mely a hadkiegészítés és az adóalap bázisát adta. Ennek okán minden földbirtokosnak listát kellett készítenie birtokainak hadra fogható

⁴¹Juliusz Bardach – Bogusław Leńnodorski – Michał Pietrzak: Historia państwa i prawa polskiego. Varsó 1987. 229-231.

⁴²Richard Brzezinski – Angus McBride: Polish Armies, 1569-1696. I-II. (Men At Arms) London 1987. I. 10-11.

⁴³Robert Frost: The Oxford History of Poland-Lithuania i. m. 69.

⁴⁴Richard Brzezinski – Angus McBride: Polish Armies i. m. 15-16.

népességéről, amelyet be kellett szolgáltatniuk a helyi kormányzónak (*sztaroszta*). 1528 májusában Sándor nagyfejedelem a litván földesurak csalásai miatt készítetett – „hadinép” – listából kiindulva vizsgáló bizottságot hozott létre, illetve egységesítette a *sluzhba*-egységeket és terhüket minden nyolcadik után lovas katona kiállítására növelte. A katonák kiállítását eskütétellel is egybe kötötte, a helyi pap jelenlétében. A Német Lovagrend *Dienste*-rendszerének mintájára hozták létre, mivel a III. Iván által az 1470-es években kialakított *pomesztye*-rendszerrel – moszkvai hadkiegészítési struktúra, amellyel az orosz uralkodók hatalmas embertömeg felett kezdhettek diszponálni – a korábbi szisztémával nem tudtak versenyezni. A reformra készítő sokkot minden bizonnyal a Szmolenszk 1514-es elestével együtt járó orosz előretörés adhatta.⁴⁵ Továbbá Litvániában nem volt olyan stabil struktúra, amihez ilyen generális jellegű állami adminisztratív testeket köthettek volna úgymint Magyarországon a jobbágyság, Ausztriában a plébánia, stb.

A 16. században a Lengyel-Litván Államszövetség hadseregének létszáma általában 20 000 és 30 000 fő között mozgott, de szükség esetén ennél nagyobb erőket is mozgósíthattak. A 17. században a hadsereg létszáma jelentősen ingadozott a konfliktusok intenzitásától függően. A nagyobb háborúk idején a hadsereg létszáma elérhette az 50 000–60 000 főt is, beleértve a nemesi felkelőket és a zsoldosokat. A nagy északi háború (1700–1721) idején a lengyel–litván hadsereg létszáma jelentősen megnövekedett a svéd fenyegetés miatt.⁴⁶ A 18. században a Lengyel-Litván Államszövetség katonai ereje fokozatosan gyengült a belső politikai instabilitás és a szomszédos nagyhatalmak növekvő befolyása miatt.

A Lengyel-Litván Államszövetség a kis létszámú állandó hadseregén kívül stabil, nagylétszámú hadsereget fegyverben tartani nem volt képes. Ennek oka az időszakosan elszenvedett katonai vereségekben, de leginkább a korrupciótól legyengült pénzügyekben keresendő. 1717-ben sikerült az első stabil katonai költségvetést elkészíteni, ám a sereg fegyverzetére, kiképzésére nem, csupán „szertartásrendjére” maradt pénz.⁴⁷ Az időszakosnak megmaradó hadseregek létszámának feltöltésére a fentebb említett toborzási struktúrákat használták, egészen a Lengyel-Litván Államszövetség harmadik felosztásáig.

⁴⁵Robert Frost: The Oxford History of Poland-Lithuania i. m. 300-301.

⁴⁶Dinnyés Patrik: A Lengyel-Litván Nemesi Köztársaság a nagy északi háborúban (1700-1721). In: Tanulmányok az Eszterházy Károly Főiskola Kepes György Szakkollégiumának tudományos tevékenységéből (2011-2013). Szerk. Kicsák Lóránt. Eger 2013. 4-35.

⁴⁷Robert I. Frost: "Everyone understood what it meant": The Impact of the Battle of Poltava on the Polish-Lithuanian Commonwealth. Harvard Ukrainian Studies 31. (2009-2010) Nr. 1. 166.

4. Poroszország

Poroszország esetében az ország 1701-es egyesítése előtt nem beszélhetünk területvédelmi jellegű összeíró rendszerről, ugyanakkor a Porosz Királyságot jelentő két nagy területi egység esetében ez külön okokra vezethető vissza. A Brandenburgi Őrgrófság esetében a késő középkor óta – a korábbi általános feudális hadszervezet mellett – a zsoldosállítás kora újkori gyakorlata megfelelő mennyiségű haderőt biztosított a Hohenzollern-ház fejének. Ugyanakkor a 17. század végén megnövekedő Porosz Hercegség haderejének fenntartásához pénz és toborozható katona kellett, melyet a perszónálunió brandenburgi felének kellett biztosítania. Ez a gyakorlat oda vezetett, hogy Brandenburg elvállalta a fegyvertelen szomszédjainak védelmét, amelyért cserébe nem pusztán pénzt, hanem a határaikon belül történő toborzás jogát is megszerezte. Ez a jog az egyesítés után is fennállt még 12 évig, amikor korábbi partnerei az egyre félelmetesebb Poroszországtól az utrechti (1713) és rastatti (1714) békeszerződésben megvonták azt.⁴⁸

A Porosz Hercegség előtti „ősporosz” területeken a szervezett katonaállítás szintén az érett középkor évszázadaiaiig nyúlik vissza. A szolgálati-rendszer (*Dienste-rendszer*) amellyel a Német Lovagrend saját katonai hatalmát fenntartani kívánta, a rend baltikumi megtelepedéstől fokozatosan alakult ki, pontos dátum hozzá nem köthető. A vallási elkötelezettséggel keresztes szolgálatot teljesíteni akaró, többnyire német területekről beáramló hitbuzgó harcosok eleinte megfelelő utánpótlást biztosítottak a rend számára, amely teokratikus szerkezetéből adódóan nem tudott családi kapcsolatok kiépíteni a helyi porosz etnikumú (eredetileg balti népcsoport) politikai elittel. A 13. század végére azonban befejeződött a beáramlás ezért új megoldásokhoz kellett folyamodniuk, amelyet a szigorú egyházi hierarchia – a kard általi térítés – eszközeivel valósítottak meg. Fokozatosan elkezdtek katonai szolgálatra kötelezni a helyi faluközösségeket illetve a csekély politikai térrel rendelkező helyi nemességet is.⁴⁹ A 15. századtól nagyszámban fogadtak fel zsoldosokat is: több esetben a saját lakosságuk elítélteit – valószínűleg az alacsonyabb zsoldfizetés miatt – a büntetés vagy a katonai szolgálat közötti választás elé állították.⁵⁰ Ezek a katonaállítási gyakorlatok tartottak ki egészen az 1519-1521 közötti tartó utolsó nagy Német Lovagrend elleni háborúig (*Reiterkrieg*), ahol a Lengyel-Litván Államszövetség abszolút katonai vereséget mért a rendre.

⁴⁸Peter H. Wilson: *German Armies: War and German Politics 1648–1806*. London 1998. 63-64.

⁴⁹Eric Christiansen: *The Northern Crusades. The Baltic and the Catholic Frontier 1100-1525*. (New studies in medieval history) Michigan 1980. 145-153.

⁵⁰Willian Urban: *The Teuton Knights. A Military History*. London 2003. 3.

A Porosz Hercegség esetében az 1525-ös szekularizációt követően a Lengyel-Litván Államszövetség vazallusi státusz miatt illetve az alacsony népesség miatt – alig 1 millió fő – nem tudtak érdemi haderőt felállítani, hadseregük létszáma a harmincéves háborút követően sem érte el az ötezer főt. Azonban 1657-es felszabadulás után egy negyvenezer fős zsoldossereget állítottak fel – amelyet közigazgatási és pénzügyi reformok tettek lehetővé. Ennek alapját a 17. század végén felállított tartományi toborzó rendszer jelentette, amelyben – a külföldi toborzás nagy pénzügyi terhe miatt – a helyi adminisztratív kerületekben kívánták felállítani az állományt. Az önkéntes jelentkezést azonban kvázi kötelezővé tette, hogy a fel nem töltött állomány után bírságolták az adott kerületet, így gyakorlatilag kötelezővé tették a katonai szolgálatot. 1701-ben pedig sor került egy területvédelmi paraszt-milícia felállítására (*Landmiliz*) amely a királyi birtokokon élő parasztból állt, 20 ezres létszámmal, ám az agrártermelés megvédésének érdekében csak időszakos – heti pár órás – kiképzésre hívták be őket.⁵¹ A katonai szolgálat elől – ahogy már fentebb a Habsburg hadsereg kapcsán is említve lett – öncsonkításba, egyéb kibúvókba, de leginkább az emigrációba kezdtek menekülni a hadköteles parasztok. Így az uralkodó új törvényt hozott, hogy a – még agráralapú – porosz gazdaság a munkaképes férfilakosság jelentős részének kiesését ne szenvedje el: minden emigráns vagyonát azonnal államosították.⁵² Ez a folyamat jól mutatja, hogy a porosz kormányzat részéről a túlméretezett hadsereg árát 17. század végétől a 18. század elejéig a gazdasági és demográfiai realitások közötti egyensúlyozás jelentette. E probléma megoldását a kantonrendszer felállítása fogja jelenteni.

A kantonrendszert I. Frigyes Vilmos porosz király vezette be 1733-ban, s kisebb optimalizáló reformokkal egészen 1818-ig jelentette Poroszország elsődleges hadkiegészítési rendszerét. A struktúrában minden ezred saját utánpótlási kerületet kapott, amelyben ötezer háztartásnak kellett egy gyalogezredet és ezernyolcszáz háztartásnak egy lovasezredet újonccal ellátnia. Az így létrejött kerületek jelentették a kantonokat. A kialakítás során századszinten összeírták a hadköteles férfi lakosságot, akikre a konfirmálásuk pillanatától – listára kerülés – igényt tartott a hadsereg. Nagy Frigyes 1763-ban önálló toborzóbizottságokat hozott létre kantononként a korábbi ezredekhez tartozó toborzótisztek helyett, amely svadron és századkerület szinten működött.⁵³ A szolgálati idő ez esetben is élethosszig tartott, ám a rendszeres szabadságolással otthon pihentették az állományt – amivel mérsékeltek a

⁵¹Molnár Gábor: A hadkiegészítés fejlődéstörténete i. m. 127.

⁵²Thomas Hippler: *Citizens, Soldiers and National Armies. Military service in France and Germany, 1789-1830.* (War, History and Politics Series) London – New York 2007. 122.

⁵³Thomas Hippler: *Citizens, Soldiers and National Armies* i. m. 123-124.

termelésből való kivonásuk mértékét – ám lakóhelyük elhagyása dezertálásnak számított. Emellett az óriási létszámú külföldről toborzott zsoldos is vállalhatott idénymunkát, de ők nem voltak szabadságot tartozóak. A területi bővülések – pl. Szilézia 1742-ben – nem okozták a rendszer átalakítását, csak a komponensei méretnövekedését: az új területeken megszervezett kantonok miatt – a népességnövekedéssel együtt – a század végére 7500 háztartás tartozott egy gyalogezeredhez, majd 10 ezer, a lovasezredekhez 2700, majd 3600 háztartás.⁵⁴

A rendszer hozzájárult a porosz társadalom végső militarizálódásához. A folyamatos szabadságolás és az állomány országon belüli arányos szétterítése gondoskodott arról, hogy a lakosság egésze kapcsolatba kerüljön a hadsereggel. Az alapgondolat, amely szerint minden állampolgár az ország szolgálatában áll, a hadseregben egyesítette a társadalmi osztályokat: a földbirtokos nemességet, amely a tisztikart adta, illetve a parasztságot, ami a legénységet. Ez egybevághatott a Hohenzollern-ház protestáns puritanizmusával: a porosz uralkodóház a hadseregen kívül a paraszti életmódot kultiválta leginkább, Nagy Frigyes a parasztságot a „legtiszteltebbnek” jelzővel illette.⁵⁵ Meg kell jegyezni, hogy az állam működése szempontjából fontos mesterembereket, kereskedőket és hivatalnokokat nem foglalkoztatták a hadseregben, ám így is kijelenthető, hogy akinek a származása nem determinálta a szolgálatának típusát – de még részben ott is – annak képessége szerint kellett hasznosulnia.⁵⁶

A kantonrendszer eredményeként I. Frigyes Vilmos 1740-es halálának évében a hadsereg létszáma elérte a 80 ezer főt. Ez a szám a becsült populáció (2,2 millió) 3,6%-át jelentette. Húsz évvel később már a 3,6 milliós lakosságszámból egy 260 ezer fős hadsereget tartottak fenn, ami 7,2%-nak felel meg. 1786-ban – inkább a lakosságszám növekedése, mintsem a hadsereg méretének csökkenése miatt – az 5,7 milliós populációnak mellett 194 ezres hadsereget tartottak fenn, ami 3,4%-nak felel meg. Így Poroszország Európa tizenharmadik legnagyobb lakosságszáma mellett a kontinens harmadik legnagyobb haderejével rendelkezett. Összességében megállapítható, hogy a porosz állam a lakosság 4%-ba bevonására törekedett a 18. század során, ám a „hadsereggel átitatott” társadalom a rendszer 1806-os cseréjével sem szűnt meg. Például a 19. első évtizedében hét és nyolcezer fő között mozgott a tisztek száma, ami a porosz nemesség kb. 90%-ának volt megfeleltethető.⁵⁷

⁵⁴Philip G. Dwyer: Introduction: The Rise of Prussia. In: The Rise of Prussia 1700-1830. Szerk. Phillip G. Dwyer. London – New York 2000. 13., Molnár Gábor: A hadkiegészítés fejlődéstörténete i. m. 128.

⁵⁵Otto Büsch: Militärsystem und Sozialleben im Alten Preußen 1713–1807. Die Anfänge der sozialen Militarisierung der preußisch-deutschen Gesellschaft. Berlin 1962. 11-13.

⁵⁶Otto Büsch: Militärsystem und Sozialleben im Alten Preußen i. m. 14.

⁵⁷Philip G. Dwyer: Introduction: The Rise of Prussia i. m. 14-15.

5. Oszmán Birodalom

Az Oszmán Birodalom esetében két egymással párhuzamosan működő híres-hírhedt hadkiegészítő rendszerről beszélhetünk: a *timar*-rendszerrel és a *devşirme*-ről (törökül: összegyűjtés).

A *timar*-rendszer a földek és a hozzájuk tartozó jövedelmek katonai szolgálat fejében történő adományozásán volt. Eredetét tekintve a bizánci *pronoia* és a szeldzsuk *iqta* rendszerekből származott, amelyek szintén az adókiutalás intézményén nyugodtak. A szeldzsukoknál az *iqták* olyan földterületek voltak, amelyeket a szultán a katonai szolgálatért cserébe adott hűbéreseinek, míg a *pronoia* – katonaállítási vonatkozása mellett – struktúrában a hangsúlyosabb egyéb gazdasági és adminisztrációs költségek fedezése érdekében engedélyezték a beszedett adó helybeni felhasználását. Az oszmánok ezeket a rendszereket vették át és alakították saját igényeikhez. Habár kezdő dátuma ismeretlen I. Murád alatt 1368-ban nyerte el végleges formáját.⁵⁸ A földek birtokosai a *tamarioták* voltak, akik a szpáhinak nevezett professzionális könnyűlovas tömeget szolgáltatták az uralkodónak. Kötelesek voltak saját felszerelésükről gondoskodni, beleértve a fegyverzetet és a lovakat, valamint meghatározott számú fegyverest kiállítani a szultán hívására. A tímár birtokok jövedelme biztosította a katonák anyagi hátterét, és hozzájárult a birodalom katonai erejének fenntartásához. E szolgálati birtokokat jövedelmük szerint három kategóriában sorolták. Az átlagos *timar* húszezer akcsé alatti bevétellel rendelkezett, s háromezer akcsé jövedelem után egy szpáhit kellett kiállítania. A húsz és százezer akcsé közötti bevétellel rendelkező birtokot *ziamet*-nek nevezték, amely kiutalása egy kvázi középvezetői státusznak felelt meg, birtokos tisztviselőjének 4-5 ezer akcsé után kellett egy-egy szpáhit kiállítania. A legfelső kategóriát a vezírek és beglerbégek kapták, ez volt a *hass*, amely birtok 100 ezer akcsé felett jövedelemmel rendelkezett, nekik ötezer akcsé után kellett egy szpáhit kiállítaniuk.⁵⁹

A 16. század közepén a szpáhik létszáma elérte a csúcspontját. Az 1527-es központi kincstári kimutatás szerint 27 888 szpáhi szolgált az oszmán hadseregben, akik mintegy 42 000 főnyi kíséretet állítottak ki, így a tartományi könnyűlovas haderő összlétszáma meghaladta a 70 000 főt. A 17. század elejére azonban a szpáhik száma jelentős csökkenést mutatott. Egyes források szerint a 16. század derekán a *timarral* rendelkező szpáhik létszáma 87 000 fő volt,

⁵⁸Matuz József: Az Oszmán Birodalom története. Bp. 1990. 35., Halil Inalcik-Donald Quataert: An Economic and Social history of the Ottoman Empire 1300–1914. Cambridge 1994. 114.

⁵⁹Hakan Özoğlu: Kurdish Notables of the Ottoman State. Evolving Identities, Competing Loyalties, and Shifting Boundaries. New York 2004. 54.

amely 1609-re mintegy 45 000 főre, majd 1630-ra 8 000 főre csökkent. A 17. század második felében a *timarok* – tehát a szpáhik – száma

tovább csökkent. Egyes becslések szerint ebben az időszakban a szpáhik létszáma legfeljebb 7–8 000 fő lehetett.⁶⁰

Fontos leszögezni, hogy a szpáhik nem voltak hasonlatosak az európai nemességhez, a bevételek bizonyos részének felhasználásán kívül nem élveztek rendelkeztek földesúri joghatósággal a *timar* birtokon termelő munkát végző emberekkel szemben, abszolút módon a szultán parancsnoksága alatt álltak, aki azonnal átvezényelhette őket, vagy megfoszthatta őket át nem örökíthető szolgálati birtokuktól.⁶¹

A lőfegyverek és a tüzérség térhódításának fényében a *timar*-rendszer idejétmúlttá vált. A birodalom területi expanziójának lelassulása következtében csökkent az új *timarok* kiosztására alkalmas földek száma, míg a meglévő birtokok elaprózódása és jövedelmeik csökkenése egyre nehezebbé tette a szpáhik katonai szolgálatát. A 17. századra a szpáhik létszáma jelentősen megfogyatkozott, és a *timar*-rendszer egyre kevésbé játszott szerepet a birodalom katonai gépezetében. A birodalom katonai átalakulásának részekén végül teljesen megszűnt a 18. század folyamán. A helyét központi adóztatási és pénzügyi rendszerek, valamint zsoldos hadseregek vették át, amelyek már jobban illeszkedtek a modern hadviselés követelményeihez. A szpáhik azonban nem tudtak igazodni ezekhez a változásokhoz, és a birodalom katonai struktúrájából fokozatosan eltűntek.⁶²

A *devşirme*-rendszer, más néven "gyermekadó", az Oszmán Birodalom egyik sajátos intézménye volt, amelynek célja a szultán hűséges és jól képzett katonai és adminisztratív elitjének biztosítása volt. A 14. század végén alakult ki, és jelentős szerepet játszott a birodalom katonai erejének és politikai stabilitásának fenntartásában. A *devşirme* intézményének bevezetése valószínűleg az 1380-as évek második felére tehető.⁶³ Az Oszmán Birodalom vezetői felismerték, hogy a rabszolga eredetű katonák és hivatalnokok alkalmazása hatékony módja lehet a hadsereg és az államapparátus megerősítésének. Ez a gyakorlat nem volt ismeretlen a muszlim világban: az Abbászida kalifák óta számos uralkodó alkalmazott

⁶⁰Ágoston Gábor: Oszmán hadügyi változások a 16-18. században. Századok 152. (2018) 962-965.

⁶¹Ágoston Gábor: The Last Muslim Conquest. The Ottoman Empire and Its Wars in Europe. Oxford 2021. 40-42., Halil İnalcik-Donald Quataert: An Economic and Social history of the Ottoman Empire 1300–1914. Cambridge 1994. 115-117.

⁶²Ágoston Gábor: Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok. Történelmi Szemle 37. (1995). 465-485.

⁶³Gábor Ágoston: The Last Muslim Conquest i. m. 43.

rabszolgahadakat uralmuk biztosítására.⁶⁴ A *devşirme* keretében a birodalom keresztény lakosságából származó fiúkat gyűjtötték össze, akiket aztán iszlám hitre térítettek, és alapos katonai, valamint adminisztratív képzésben részesítettek. Ezek a fiatalok később a szultán hűséges szolgálóiá váltak, betöltve a hadsereg és a kormányzat kulcspozícióit.⁶⁵

A *devşirme* rendszer egyik legfontosabb eredménye a janicsár gyalogos csapatnem létrehozása volt. A janicsárok (törökül: *yeniçeri*, azaz "új sereg") az oszmán hadsereg elit gyalogos egységeit alkották. Az első janicsárs csapatokat 1362-ben I. Murád szultán hozta létre, és a bektási dervisrend ideológiai alapjaira építette.⁶⁶ A janicsárok szigorú katonai kiképzésben részesültek, amely magában foglalta a fegyverhasználatot, a harcászati ismereteket és a testi erőnlét fejlesztését. Emellett megtanulták a török nyelvet és az iszlám vallás alapjait, biztosítva ezzel a birodalom iránti lojalitásukat. Egységes, fegyelmezett alakulat volt, reguláris gyalogos minőségben.

A 17. század folyamán a rendszer fokozatosan veszített jelentőségéből. A tűzfegyverek fejlődésével megengedhetővé vált, hogy csak 16 éves vagy még idősebb korban kezdődjön a janicsárok kiképzése és kívülről is be lehessen lépni – zsoldosként – az alakulatba. További engedmények következtek, mint például a házasság tilalmának eltörlése, és hamarosan a janicsárok gyermekeiből is lehetett janicsár, ami korábban tilos volt. A hadügyi forradalom az Oszmán Birodalom kormányzatát is a nagyobb gyalogostömeg kiállítására kényszerítette, ezt az európai hatalmak toborzásának mintájára kívánták megvalósítani, amellyel felduzzasztották, s ezzel együtt fel is „hígították” a janicsár alakulatokat. A *devşirme*-rendszer megszűnésével a janicsárság örökletes intézménnyé vált, ami a fegyelem lazulásával (is) kiváltotta az csapatnem hanyatlását. Ez a változás végül a janicsár csapatnem 1826-os erőszakos felosztatásához vezetett, amelyet II. Mahmud szultán rendelt el a "Jóvátétel" (törökül: *Vaka-i Hayriye*) néven ismert esemény során.⁶⁷

A 15. század végén, 1480 körül, a janicsárok száma hozzávetőleg 10 000 fő volt. Ez a létszám a 16. század közepére, 1568-ra, 12-13 000 főre emelkedett. A 17. század elején, 1609-ben, a csapatnem létszáma már elérte a 37-38 000 főt. 1666 és 1670 közötti állami elszámolások

⁶⁴Wilco van Duinkerken: Education reform in the tanzimat era: (1839-1876): Secular reforms in tanzimat. MA szakdolgozat. (McGill University) Montréal 1998. 21.

⁶⁵Fodor Pál: A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről. Bp. 2001. 309., Fodor Pál: Gyermekadó a szultánnak. História 19. (1997) 5-6. sz.19-21.

⁶⁶Simel Imren Öztürk: The Effects of the abolition on the Bektashi Order. MA szakdolgozat. (Middle East Technical University) Ankara 2012. 1-2.

⁶⁷Cemal Kafadar: The Question of the Ottoman Decline. Harvard Middle East and Islamic Review 4. (1997-1998) Nr. 1-2. 52-56.

szerint a janicsárok létszáma átlagosan 50 000 fő körül mozgott, amelynek változó hányada a tartományi várakban teljesített szolgálatot. A 18. századra a janicsárok száma tovább növekedett, és a hivatalos jegyzékek szerint elérte a 135 000 főt. Fontos megjegyezni, hogy ebben az időszakban a csapatnem jelentős része már nem teljesített tényleges katonai szolgálatot, ugyanakkor rendszeres zsoldot kapott, ami komoly terhet rótt az államkincstárra.⁶⁸ Az 1826-os janicsárlázadás idején Isztambulban több mint 30 000 janicsár vett részt a felkelésben.⁶⁹

Az Oszmán Birodalom az 1839-es Gülhán Ediktumig (törökül: *Gülhane Hatt-ı Şerif*) nem rendelkezett az európai hatalmakéhoz hasonló, alakulatszintű hadkiegészítő struktúrával. Az archaikus struktúrákat a 17. század elején a toborzás váltotta fel, majd az rögzült az újkorig.

⁶⁸Ágoston Gábor: Oszmán hadügyi változások i. m. 966-970.

⁶⁹Vasárnapi Újság, 1870. december 4. 49.

6. Összegzés

Táblázat a ténylegesen fegyverben tartott és egy hadjárat idejére kiállított hadseregek létszámáról a késő középkortól a 18. század végéig, minden harcoló alakulatot – tehát a várvédőket is – beleszámítva. A táblázatban a felhasznált szakirodalom alapján megállapított hozzávetőleges mediánértékeket helyeztem el.

	Habsburg Monarchia	Lengyel-Litván Államszövetség	Porosz Királyság	Oszmán Birodalom
15. század	0	20-30 000	0	30-50 000
16. század	30-40 000	30-40 000	0	130-160 000
1600-1650	50 000	50 000	1-2 000	200 000
1650-1700	80 000	50-60 000	40 000	200 000
1700-1750	100 000	50-60 000	80 000	200 000
1750-1800	200 000	50-60 000	200 000	200 000

A porosz és oszmán hadsereg összetételének összehasonlítása azt mutatja, hogy a hadkiegészítő rendszer a haderő összetételére is befolyást tudott gyakorolni, nevezetesen meg tudta oldani a hadügyi forradalom egyik legfontosabb vívmányaként és következményeként a gyalogostömeg iránti igényt. Ez azt jelenti, hogy a struktúra korszerűsítésének elmulasztása nem pusztán a létszám paritásban tartását akadályozta meg – mint az Lengyel-Litván Államszövetség esetében – hanem a megfelelő tömeggel rendelkező hadseregek lovas és gyalogos arányát is retrográd módon konzerválta. A Lengyel-Litván Államszövetség egyértelmű lemaradást mutat, amely megerősíti a haderő nem megfelelő létszámának elégtelenségét, mint az államalakulat megsemmisülésének egyik magyarázó faktorát. A leginkább „harmonikus” fejlődési ívet a Habsburg Monarchia írja le, amely megfelelően igazodik a különböző időszakok modernizációs tendenciáihoz, így megfelelő időben lép át a tartományi, majd az alakulatszintű hadkiegészítő rendszerekre.

A Lengyel-Litván Államszövetség esetében a külső okokon kívül az állam belső szerkezete is magyarázhatja a reformok elmulasztását. A roppant erős arisztokrácia által visszatartott jövedelmek, illetve a közjogi berendezkedésből fakadó katonai szolgálat iránti ragaszkodás mind-mind hátráltathatta a folyamatokat, különösen az olyan nem exponált nemzetközi helyzetekben, amikor a politikai elite nem nehezedett külső nyomás, viszont a legalkalmasabb nyugodt időszakokat – amely alatt a reformok kivitelezhetőek – mégis ezek

jelenthették volna. Ugyan ezt visszafejte a Habsburg és porosz államalakulat a békés időszakokat mindig önmaga erősítésére használta fel. Az ő politikai elitjük a „levegőhöz jutás” időszakát a következő konfliktusra való készüléssel töltötte, az exponált időszakokat – pl. tizenöt éves háború, harmincéves háború, hétéves háború – nem pusztán túlélni és a meglévő állapotot konzerválni, hanem megoldani szándékozott, így meglépte a korszakos modernizáló átszervezéseket. Különösen figyelemre méltóak ezek a reformok egy olyan széttagolt birodalom esetében, mint a Habsburg Monarchia, amely kormányzatának külön-külön kellett önnön alkotó komponenseivel elfogadtatni a szükséges intézkedéseket. Az Oszmán Birodalom esetében a reformok elmulasztására szintén lehetne belső magyarázatok, ugyanakkor az átszervezés szükségességének motivációját lényegesen gyengíthette a tény, hogy mindig rendelkezésre állt az aktuális időszakban „bőségesen” elégségesnek tartott létszám. A gigantikus haderő ethosza a politikai elit belső turbulenciáival keresztezve olyan bénító hatással bírt, amely magyarázni látszik, hogy kerülhetett az egykor Európában rettegett birodalom másfél százados szervezeti előnyből másfél százados szervezeti hátrányba, egészen a 19. század elejéig. A Porosz Királyság esetében nem beszélhetünk olyan félelmetes ellenfélről, mint az oszmánok, ugyanakkor helyzet mégis roppant hasonló, mivel az alacsony népességszám és kezdetleges haderőlétszám egy potenciális elvesztett háború esetében ugyan olyan katasztrofális következményekkel járhatott volna számukra – pl. a Lengyel-Litván Államszövetséggel szemben – mint amilyenel Bécs eleste járhatott volna a Habsburg fél számára. Ez a helyzet a Német Lovagrend katonai hagyományaival ötvözve készíthette a porosz vezetést, hogy valós erejének abszolút kiteljesítésére törekedjen és minden hadkiegészítési reformot a világnak „trendet” diktálva idejekorán megalkosson.

A vizsgált államalakulatok ténylegesen kiállított haderejének mérete azt mutatja, hogy a hadkiegészítő rendszerek működése aránytalan katonai erőt volt képes kölcsönözni az adott országnak, akár az egyéb paraméterei ellenére – pl. népesség – erre példa Poroszország. Ez mind a hadsereg méretére, mind az összetételére igaz volt. Ebből következően, ha ennek reformját egy állam elmulasztotta, akkor azt az egyik legjelentősebb kihagyott lehetőségként lehet számon tartani.

Irodalomjegyzék

1. Ágoston, Gábor: Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok. Történelmi Szemle 37. (1995). 465-485.
2. Ágoston, Gábor: Oszmán hadügyi változások a 16-18. században. Századok 152. (2018) 962-965, 966-970.
3. Ágoston, Magdolna: Moszkva hatalmának titka – érvek, ellenérvek. Világtörténet 25. (2003) 2. sz. 3-15.
4. Bagi, Zoltán Péter: Palonai Magyar Bálint élete és a fonyódi vár története a 16. században. Fonyód 2023. 43-44, 44.
5. Bardach, Juliusz et al.: Historia państwa i prawa polskiego. Varsó 1987. 229-230.
6. Brzezinski, Richard et al.: Polish Armies. 1569-1696. I-II. (Men At Arms) London 1987. I. 10-11, 15-16.
7. Büsch, Otto: Miliärsystem und Sozialleben im Alten Preußen 1713–1807. Die Anfänge der sozialen Militarisation der preußisch-deutschen Gesellschaft. Berlin 1962. 11-13, 14.
8. Christiansen, Eric: The Northern Crusades. The Baltic and the Catholic Frontier 1100-1525. (New studies in medieval history) Michigan 1980. 145-153.
9. Davies, Norman: God's Playground: A History of Poland. The origins to 1795. I-II. New York 2005. I. 114.
10. Dinnyés, Patrik: A Lengyel-Litván Nemesi Köztársaság a nagy északi háborúban (1700-1721). In: Tanulmányok az Eszterházy Károly Főiskola Kepes György Szakkollégiumának tudományos tevékenységéből (2011-2013). Szerk. Kicsák Lóránt. Eger 2013. 4-35.
11. Duinkerken, Wilco van: Education reform in the tanzimat era: (1839-1876): Secular reforms in tanzimat. MA szakdolgozat. (McGill University) Montréal 1998. 21.
12. Dwyer, G. Philip: Introduction: The Rise of Prussia. In: The Rise of Prussia 1700-1830. Szerk. Phillip G. Dwyer. London – New York 2000. 13, 14-15.
13. Fodor, Pál: A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről. Bp. 2001. 309.
14. Fodor, Pál: Gyermekeadó a szultánnak. História 19. (1997) 5-6. sz. 19-21.

15. *Frost, I. Robert*: "Everyone understood what it meant": The Impact of the Battle of Poltava on the Polish-Lithuanian Commonwealth. *Harvard Ukrainian Studies* 31. (2009-2010) Nr. 1. 166.
16. *Frost, I. Robert*: The Oxford History of Poland-Lithuania. The Making of the Polish-Lithuanian Union. I. (Oxford History of Early Modern Europe) Oxford 2015. I. 69, 225-226, 234, 300-301.
17. *Gábor, Ágoston*: The Last Muslim Conquest. The Ottoman Empire and Its Wars in Europe. Oxford 2021. 40-42, 43.
18. *Hippler, Thomas*: Citizens, Soldiers and National Armies. Military service in France and Germany, 1789-1830. (War, History and Politics Series) London – New York 2007. 122, 123-124.
19. *Hochedlinger, Michael*: Austria's War of Emergence. War, State and Society in the Habsburg Monarchy 1683-1797. New York-London. 2003. 78-81, 82-83, 83-92, 98-111, 295.
20. *Inalcik, Halil et al.*: An Economic and Social history of the Ottoman Empire 1300–1914. Cambridge 1994. 114, 115-117.
21. *Kafadar, Cemal*: The Question of the Ottoman Decline. *Harvard Middle East and Islamic Review* 4. (1997-1998) Nr. 1-2. 52-56.
22. *Kelenik, József*: A hadügyi forradalom jelenségei Európában és Magyar Királyságban a XVI. század második felében. In: Hagyomány és korszerűség a XVI-XVII. században – *Studia Agriensia* 17. Szerk. Petercsák Tivadar. Eger 1997. 27-28.
23. *Lázár, Balázs*: Az Udvari Haditanács és a Habsburg Birodalom katonai irányítási rendszere (1556–1848). In: A magyar hadügyi igazgatás története. 1526-1990. Szerk. Hermann Róbert. Bp. 2021. 91.
24. *Matuz, József*: Az Oszmán Birodalom története. Bp. 1990. 35.
25. Miért nem engedték át Nyugatra a törököt? – B. Szabó János <https://youtu.be/nF3Tfd5NDF4?si=W7m8q8TzPLgyzuFi&t=2298>, letöltés: 2024. aug. 24.
26. *Molnár, Gábor*: A hadkiegészítés fejlődéstörténete az állandó hadseregek korától a tömeghadseregek kialakulásáig (1648–1870). I. rész (A „régí rend” kora, 1648–1789). *Hadtudományi Szemle* 8. (2015) 1. sz. 110, 115-116, 127, 131, 132.

27. *Özoğlu, Hakan*: Kurdish Notables of the Ottoman State. Evolving Identities, Competing Loyalties, and Shifting Boundaries. New York 2004. 54.
28. *Öztürk, Simel Imren*: The Effects of the abolition on the Bektashi Order. MA szakdolgozat. (Middle East Technical University) Ankara 2012. 1-2.
29. *Pálffy, Géza*: Szent István birodalma a Habsburgok közép-európai államában. A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Akadémiai doktori értekezés. (MTA) Bp. 2008. 8-24.
30. *Parrott, A. David*: Strategy and Tactics in the Thirty Years' War: The 'Military Revolution'. In: The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation on Early Modern Europe. Ed. Clifford J. Rogers. New York – London 2018. 239, 240-247.
31. *Petrić, Hrvoje*: The Resettlement of „runaway serf” in the Varazdin general command. Contribution to the understanding of Early Modern migrations in the part today's northwestern Croatia. *Historia Varasdiensis: Casopis za Varasdinsku* 1. (2011) 1. sz. 59.
32. *Roberts, Michael*: The Military Revolution, 1560-1660. In: The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation on Early Modern Europe. Ed. Clifford J. Rogers. New York – London 2018. 19.
33. *Rothenberg, Gunter Erich*: The Austrian Military Border in Croatia, 1522-1747. (Illinois Studies in Social Sciences 48.) Urbana 1960. 64-65, 69-70.
34. *Szabó, B. János*: A mohácsi csata. (Tudástár) Bp. 2024. 15-20.
35. *Szokola, László*: A Lengyel-Litván Államszövetség hadszervezete és hadserege (1501-1531). In: Új korszak határán: Az európai államok hadügye és hadseregei a mohácsi csata korában. Szerk. B. Szabó János – Fodor Pál. (Mohács 1526-2026: Rekonstrukció és emlékezet) Bp. 2022. 55, 56.
36. *Szűcs, Jenő*: Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle* 24. (1981) 313-359.
37. *Ujhelyi, Péter*: Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig (1657-1780). Bp. 1914. 249.
38. *Urban, William*: The Teuton Knights. A Military History. London 2003. 3.
39. Vasárnapi Újság, 1870. december 4. 49.
40. *Wakeman, Jr Frederic*: The Great Enterprise: The Manchu Reconstruction of Imperial Order in Seventeenth Century China. I-II. Berkeley 1985. I. 164-224.

41. *Wilson, H. Peter.*: German Armies: War and German Politics 1648–1806. London 1998. 63-64.
42. *Wójcik, Zbigniew*: Lengyelország nemzetközi helyzete a 17. században. A nemzetközi helyzet alapelvei. Századok 122. (1988) 829-850.
43. *Zachar, József*: Habsburg-uralom, állandó hadsereg és magyarság 1683-1792. Bp. 2004. 104.